

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

FarDU.
ILMIY
XABARLAR-

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2021

НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

NUSXA ASLIGA TO'G'RI
Amir
FarDU
KADRLAR BO'LIMI BOSHIG'I
"04" 04 2021y.

М.Исамиддинов
Қадимги Фарғона ва Суғд куллулчилигини ўрганишнинг айрим
долзарб масалаларига доир 72

Б.Усмонов
Фарғона водийси Темурийлар даври тарихининг жаҳон
темурушунослигида ўрганилиши 77

Лианг Юн¹, Н.Камбаров
Қанг маданияти ҳақида хитойлик олимларнинг фикрлари 81

О.Пуговкина
Туркистонда 1917 йил февраль инқилоби: Туркистонда "собиқ" империя
амалдорларига бўлган ижтимоий эҳтиёж ва уларнинг сиёсий фаоллиги 90

А.Ўткиров
Хайрия ва ҳомийлик феномени илмий-назарий таҳлили 98

С.Ҳакимова
XIX-XX аср боши тарихий манбаларида Ўзбекистон ҳудудидаги сув ҳавзаларига оид
маълумотлар 103

С.Анаркулов
Тошкент вилояти саноат шаҳарлари аҳолисининг этник тарихи
ва таркиби хусусида 110

АДАБИЁТШУНОСЛИК

З.Қобилова, Н.Турсунова
Татаббулар силсиласи 118

П.Туропова
Услуб жилолари ёхуд адиб маҳорати 123

Д.Ғуломов
Ретроспектив сюжет хусусида айрим мулоҳазалар 128

М.Маҳмудова
Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳукмронлиги даврида сув иншоотлари
ва боғдорчилик санъати 134

ТИЛШУНОСЛИК

Р.Сайфуллаева, Н.Ғайбуллаева
Тиббий эвфемизмларнинг социал хосланиши 138

Т.Эназаров, С.Ғаниева
Инглиз ва ўзбек тиллардаги аёллар исмларининг келиб чиқиши
тарихидан 145

М.Мамажонов
Антропонимларни дискурс релеванти сифатида тадқиқ этишнинг
лингво-этномаданий асослари 150

Ж.Абдуллаев
Тил қурилишининг асосий бирликлари академик Азим Ҳожиев талқинида 155

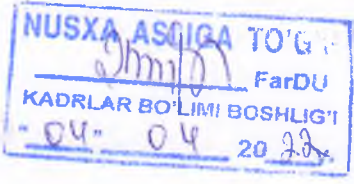
Д.Собирова
Ўзбек болалар шеърининг морфологикаси 160

Д.Шокирова, Ш.Шокиров
Инглиз тилида "property-мулк" концепти тадқиқи 164

Н.Абдурахмонова
Ўзбек тили электрон корпуси учун матнлар репрезентативлиги масаласи 169

А.Мусоева
Self-нинг Ўзбекистон таълим тизимида жорий этилиши билан
боғлиқ муаммолар 174

Ш.
Ан
А.У
°Б
Д.У
«Б
иф
К.Л
Х.с
М.
«Е
лу
М
Ф.
ол
Д
Н
и
Д
М
З
Т
Ғ
У
Т
У
Т
М
Т
У
К
Д
Л
А
Д

УДК: 811.512.133'.373.23'42

ЛИНГВО-ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ АНТРОПОНИМОВ
В КАЧЕСТВЕ РЕЛЕВАНТА ДИСКУРСА

АНТРОПОНИМЛАРНИ ДИСКУРС РЕЛЕВАНТИ СИФАТИДА ТАДҚИҚ
ЭТИШНИНГ ЛИНГВО-ЭТНОМАДАНИЙ АСОСЛАРИ

LINGUO-ETHNOCULTURAL BASES OF THE RESEARCH OF ANTRONONYMS
AS THE DISCOURSE RELEVANCE

Мамажонов Муҳаммаджон Юсубжонович¹

¹Мамажонов Муҳаммаджон Юсубжонович - Фаргона давлат тилшунослик кафедраси унiversитети, филология фанлари бўлиқи мудири, доктори (PhD) фалсафа

Аннотация

Мақолада дискурс, релеванти тушунчаларига оид қарашлар баён этилган ҳамда антропонимларнинг дискурс релеванти сифатида тадқиқ этишнинг лингво-этномаданий жиҳатлари асосланган.

Аннотация

В данной статье представлены взгляды на понятие релевантности в дискурсе, также обоснованы лингво-этнокультурные сведения изучения антропонимов в качестве релеванта дискурса.

Annotation

This paper presents views on the concepts of discourse relevance, and is based on the linguo-ethnocultural aspects of the study of anthroponyms as discourse relevant.

Таянч сўз ва иборалар: дискурс, релевант, антропоним, дискурс интерпретацияси, дискурсив таҳлил, адресат, адресант, этномаданий майдон.

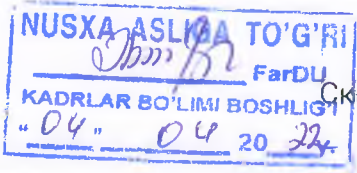
Ключевые слова и выражения: дискурс, релевант, антропоним, интерпретация дискурса, дискурсивный анализ, адресат, адресант, этнокультурное пространство.

Keywords and expressions: discourse, relevant, anthroponym, Interpretation of discourse, discourse analysis, addresser, addressee, ethnocultural space.

Маълумки, дунё тилшунослигида матнга дастлаб семантик ва синтактик нуқтаи назардан ёндашилган бўлса, XXI аср бошларидан матнни лингвокультурологик, социолингвистик, психолингвистик, прагматик ва когнитив тадқиқ этишга бўлган эътибор кучайди. Натижада матнга фақат семантик-синтактик жиҳатдан ўзаро муносабатга киришувчи гаплар йиғиндиси эмас, балки ўзида маълум бир тил эгаларининг борлиқ ҳақидаги билимлари, тафаккури, миллий-маданий дунёқараши ва менталитетини акс эттирувчи, социал қимматга эга бўлган мулоқот шакли сифатида қарала бошланди. Тилимизда ана шундай янги йўналишларнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши структурализмнинг тилни тадқиқ этишдаги "ўзида ва ўзи учун" тамойилини четга

суриб, асосий эътиборни шахс омилига қаратди [1, 64].

Дунё тилшунослигида прагматик лингвистика, дискурсив таҳлил, когнитив тилшунослик лингвокультурология каби соҳаларнинг юзага келиши ва ривожланиши нутқий жараённинг лисоний ифодаси бўлган матн яратилиши ҳодисасининг талқинида ҳам муҳим илмий қарашлар пайдо бўлишига олиб келди. Хусусан, мураккаб ва серқирра ҳодиса ҳисобланган матн тадқиқида сўзловчи - матн - тингловчидан иборат учлик асосий объект бўлиши лозимлиги кўплаб тадқиқотчилар томонидан таъкидланди [2, 72-81]. Матн тадқиқи бундай ёндашув антропонимларнинг нутқий жараёндаги энг фаол луғавий бирлик сифатидаги аҳамиятини тўлиқ очиб беради. Антропонимлар матнда нафақат нутқий

ТИЛШУНОСЛИК

сасатга ишора қилади, балки унга адресант муносабатини ҳам ифодалайди. Бу эса бугунги кунда дискурснинг назарий асосига янгича ёндашувларни янада заруриятини юзага

XX асрнинг сўнгги чорагидан жаҳон тилшунослигида лисоний фаолият бўлган ҳар қандай нутқий ҳаракатни уни яратувчи шахс – муаллиф ёки реципиент мулоқоти нуқтаи назаридан назарга олишга катта эътибор қаратила бормоқда. Нутқий тузилмани мулоқот шартлари сифатида урганиш дискурс тушунослигининг юзага келишига сабаб бўлган. Утган асрнинг 50-йилларида коммуналлик тилшунос Зеллиг Харрис ва унинг биринчи марта қўлланилган дискурс термини бугунги кунда марказий тилшуносликнинг марказий асосларидан, асосий тушунчаларидан бири бўлган нутқий жараён маъносини ифодаловчи ҳодисани англатмоқда. Дискурс (фр. *discours*, ингл. *discourse*, лат. *discursus* – орқага чолиш, ҳаракат, айланиш, суҳбат, гаплашиш, яъни нутқ, нутқ фаолияти, сўзлашиш усули) термини жаҳон тилшунослигида сўнгги ўн йилликда жуда кенг қўлланилиб, бир неча маънода талқин қилинмоқда. Мазкур термин дастлаб боғланма (боғли) матн тушунослигини ифодалаган бўлса, соҳибхалқлик суҳбат, диалог тушунчаларига нисбатан ҳам қўлланила бошланди [4, 457].

Машҳур англиз олими Т.А. ван Дайк дискурс терминини таърифлар экан, кенг маънода нутқий жараёнда вербал ва новербал воситалар ёрдамида аниқлашга чиқувчи сўзловчи ҳамда тингловчи ўрасидаги ўзаро мунозара эканлигини таъкидлайди. Тор маънода эса коммуникатив жараённинг тугалланган ва давом этаётган "ҳосила"си, яъни ўзига ёки ёзма шаклдаги контекст (нутқ) шартлигини уқтиради [5, 117].

Замонавий тилшуносликда "дискурс" терминини "матн" атамасига қўли ёки айнан тушуниш ҳолатлари маънода. Бироқ "дискурс" атамаси остида нутқий мулоқотнинг даврга нисбатан коммуналлик ўзгариши тушунилса, "матн" атамаси қарама-қарши равишда нутқий фаолиятнинг натижасини ифодалайди.

Баъзан эса дискурс тушунчасига нисбатан "боғланган матн" атамаси ҳам қўлланилади. Бироқ ҳар қандай матн боғланган бўлиши инobatга олинса, дискурсга нисбатан бундай атаманинг ишлатилиши ўзини оқламайди. Чунки дискурснинг тузилиши таркиби ўзаро оппозицияда бўлган сўзловчи ва адресат маъжудлигини тақозо этади.

Бу борада тадқиқотчи Л.Раупованинг "Диалогик нутқнинг дискурсив талқини" номли монографиясида (Тошкент, 2011) "дискурс" термини кенг ва атрофлича таърифланганлигини кўриш мумкин: "Дискурс фикрни баён қилиш жараёни, лисоний имкониятларнинг ёзма ёки оғзаки моддий воқеланиши, лисоний ва нолисоний воситаларнинг биргаликда ишлатилиши, лингво-этно-психоситуацион омиллар маъмуи. Дискурс турли лисоний ва нолисоний омиллар бутунлигидан ҳосил бўлган ўзига хос мураккаб бир тизим, системадир. Дискурс – лисоний ва нолисоний омиллар (прагматик, ижтимоий-маданий, руҳий) билан биргаликдаги матн; воқеа кечиши нуқтаи назаридан қаралаётган матн; мақсадли ижтимоий ҳаракат сифатида қараладиган нутқ. Дискурс лисоннинг яратувчанлик соҳаси (намунаси), ўз навбатида, тугилган ғоя, коммуникатив мақсад (интенция) натижасидир. Дискурс матнга нисбатан номоддий объект саналади" [6, 178]. Кўринадики, тадқиқотчи Л.Раупова дискурс ва матн тушунчаларини аниқ фарқлайди, уларнинг ўзига хос жиҳатларини очиқ беради. Демак, дискурс номоддий объект саналар экан, матн моддий объект сифатида нутқ бирлиги ҳисобланади.

Шунингдек, Г.Тоирова дискурс структураси ҳақида фикр юритар экан, унинг таркибий қисмлари сифатида дискурс жараёни иштирокчилари(1); дискурс воситаси бўлган умумий тил, лисоний вербал омиллар(2); дискурс учун умумий бўлган новербал ва фонацион омиллар(3); дискурсив мақсад(4); дискурсив ҳолат(5) кабиларни эътироф этади [7, 10].

Агар дискурс тушунчаси сўзловчи ва адресант муносабатини тақозо этиши

инобатга олинса, уларнинг рухий-психологик ҳолатини ҳам дискурс структураси таркибига киритиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Чунки дискурс тушунчаси асосини ташкил этувчи сўзловчи ва адресантнинг рухий-психологик ҳолати бутун нутқ жараёнига ва унда фойдаланилувчи вербал ва новербал воситаларга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Мазкур термин остида ҳозирги кунда экстралингвистик, хусусан, психологик, ижтимоий ва шахс онги билан боғлиқ омилларни мужассам этган нутқ тушунчасини англаш тенденцияси кенгайиб бормоқда [8, 7]. Шунинг билан бирга, *дискурс* термини ифодалаган ҳодисани соф тилшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этиб бўлмаслиги, бунда психология, гносеология, жамиятшунослик, фалсафа, когнитология каби бир неча фанларнинг ҳамкорлиги тақозо этилиши ҳаммага маълум. *Дискурс* тушунчаси ҳозирги даврда шиддат билан содир бўлаётган фанлар интеграциясини ўзида яққол намоён этади. У тилшунослик, адабиётшунослик, фалсафа, тарих, социология, антропология, педагогика, сиёсатшунослик каби фан соҳаларининг ҳар бирида махсус дефиницияга эга бўлиши билан бирга, бугунги кунда янги йўналишлардан бирига айланган *дискурсив таҳлил*нинг ҳам марказий муаммолари сирасига киради.

Релевант сўзининг ўзаги *реле* (электр занжирини улайдиган ва узадиган асбоб, автомат рубильник) бўлиб [9, 352], О.С.Ахманова томонидан *тил бирликларини фарқлаш, мулоқот воситаси* маъноларида ҳам қўлланилиши таъкидлаб ўтилган [10, 383]. Биз ҳам тадқиқот ишимизда ушбу терминни айнан мана шу маънода қўллашни лозим топдик. Демак, тадқиқ этилаётган антропонимларнинг нутқ релеванти сифатидаги белгилари, уларнинг мулоқот воситаси, ўзи номлаётган объектни фарқлашлик хусусиятлари билан боғлиқ бўлади. Бугунга қадар яратилган, юқорида номлари қайд этилган тадқиқотларда антропонимлар дискурс релеванти, мулоқот воситаси, занжири сифатида ўрганилмаган, уларнинг

социал, яъни фарқлаш хусусиятларига алоҳида эътибор қаратилмаган эди.

Д.Худойбердиеванинг таъкидлашича, ўзбек тилшунослигига дискурсив таҳлил ва когнитив тилшунослик соҳалари эндигина кириб келмоқда [3, 19]. К.Ф.Седовнинг фикрига кўра, дискурсив фаолият жараёнини ўрганмасдан туриб, дискурс ҳодисасини тушунтириб бўлмайди. Дискурсив фаолият – нутқ яратиш ва уни идрок этиш жараёнидир [8, 19]. Бинобарин, ушбу жараён нутқ яратувчи – адресант ва уни қабул қилувчи – адресат шахси билан узвий боғлиқдир. Бу ўринда дискурсив таҳлил психоллингвистика, социоллингвистика, когнитив лингвистиканинг бир нуқтада кесишишини тақозо этади. Аввало, шунини айтиб ўтиш керакки, масалага бундай ёндашув, биринчидан, нутқий қурилмани *дискурсив таҳлил* деб номланган фанлар чорраҳасида ўрганиш имконини берса, иккинчидан, дискурс релеванти бўлган антропонимларнинг мулоқот жараёнида тутган ўрнини антропоцентриқ нуқтаи назардан тадқиқ этишга шароит яратади.

Бугунги кунда дискурсив таҳлилнинг бир неча йўналишлари мавжуд бўлиб [3, 18], улардан бири дискурс интерпретациясидир. Дискурс интерпретацияси нутқ тузилмасини “ичдан” туриб таҳлил этувчи, когнитив тилшунослик билан узвийликка эга бўлган таҳлил кўринишларидан биридир. Дискурсив таҳлил тадқиқотчидан ҳам муаллиф нуқтаи назарини, ҳам ўқувчи нуқтаи назарини эътиборга олишни талаб қилади [3, 18]. Бу фикрнинг антропонимлар билан бевосита боғлиқ томони шундаки, адресант (номловчи ҳар қандай шахс: ота-она, адиб, шоир, драматург...) объект (чақалоқ, персонаж)га исм танлар, мурожаат қилар экан, ўзи ҳам билган ва билмаган ҳолда, бир неча нуқтаи назарлар (замон, макон, миллий менталитет каби ички ва ташқи таъсир омиллари)ни инобатга олади.

В.Г.Белинский эътироф этгани ва таъкидлаганидек, “Тил ўз ҳолича, фақат восита бўлувчи материалдир” [11, 27]. Зеро, тил нарса ва ҳодисалар, улар ҳақида хилма-хил ҳамда мураккаб

